

Ралица Люцканова-Костова, постдокторант
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ПРЕПРАВЯНЕ/ПРАВЕНЕ НА ЖЕНСКОТО: ВЕЩИЦАТА

Резюме. В литературните, филмовите и компютърните реалности женското „се облича“ в различни проекции. Едно от тези претворявания на женското е вещицата. Вещата жена е обект на редица табу-та и (пре)направи от дълбока древност. Творците вплътяват разнообразни варианти на вещицата в творбите си, за да направят от образа устойчив модел. Независимо дали е подхранвана от митологичното, готическото или популярното, вещицата вплъщава онази женскост, която буди страх, която не може да бъде докрай рационализирана. Писателките, опиращи се по косвен или директен начин на образа, използват вещицата като особен тип женскост – ту наказвана заради същността си („Цирцея“ на Маделин Милър), ту успяваща да надмогне табу-та и забрани (Анджела Картер). Как тези „стари“ и в същото време „нови“ същности успяват да съжителстват в модерната проза, какви внушения и интерпретационни модели се задават за образа на женското и вещицата, са въпросите, които настоящият доклад цели да постави и разгърне в контекста на преправянето като културна практика.

Ключови думи: вещица, Картер, Милър, практики на преправянето, мит, женскост

Вещицата е продуктивен реликт от архаичен период в развитието на човечеството. В условията на матриархата жената се е радвала на водеща позиция в обществото. Родовите ѝ функции са били почитани и това неизменно я е свързвало с природата. Жената е била жрица, обслужваща древни култове. Различните ритуали, табу-та и жертвоприношения, спазвани стриктно от древните, в техните очи са били гаранция за възраждането на природата и растителността през пролетта. За древния човек е било естествено да вярва, че родовите функции на жената влияят върху тези на природата и че самата

природа е раждаща жена. Като жрица на богинята-майка, свещенодействащата жена е имала способността да влияе на стихииите. Обвързаността ѝ с хтоничните сили, познаването на лечебните треви и билки са ѝ отреждали специално място в култовата система на архаичния човек. Но освен като жрица, която е свързана с езическите ритуали на една първична религия, вещицата може да се възприеме и като профанизация на самата богиня-майка. Последното твърдение се изяснява при по-подробно вглеждане в образния свят на вълшебната приказка, където вещицата е представена като граничен образ, като медиатор между отвъдното и живота, с важна роля в инициационния ритуал при приобщаването на героя към „друго“, „по-висше“ знание.

Коренът на думата вещица – „вещ“, т. е. знаещ, осведомен – директно сочи към първоначалното разбиране за вещицата като лечителка и жрица. В същото време, в един архаичен период от развитието на човечеството, когато неговият бит се е състоял в спазването на редица табути с родово-общинна, а понякога и с космическа важност, преминаването на детето в жена е предизвиквало страх и опасения у древния човек. Менструалната кръв и менструиращата жена са се схващали като заплаха за реда и добруването и са били отделени и държани в изолация, за да не навредят на другите членове на общността или на поминъка и развитието на растителността и различните видове култури. Кръвта се е възприемала като „мръсна“, „нечиста“. Червеният цвят носи двойната символика между живота и смъртта и обема и тъмното начало. Освен това менструалната кръв прилича на тази от спонтанен аборт и е признак на умъртвения живот и неслученото рождение. Древните са се бояли, че попадайки върху земята, тази кръв би предизвикала всякакви пагубни последици, като в представата на архаичния човек загубата на реколтата означава глад и смърт. От особен интерес е практиката при народите, които държат менструиращите жени в изолация, да не позволяват на последните да стъпват на земята, а някои стигат толкова далеч, че държат жените в специално направени хамаци, опънати между небето и земята. Фрейзър, който разглежда богат емпиричен материал, свързан с табутията за менструация, обяснява, че „момичето се смята заредено с могъща сила, която, ако не се контролира, може да се окаже разрушителна както за него, така и за всичко, с което то влиза в контакт“.¹ Така мис-

¹ Фрейзър, Дж. *Златната клонка*. София: Изд. на ОФ, 1984, с. 751.

тичната енергия, която жената обладава и древният човек е способен да си обясни, се превръща в добра основа за израждането на образа на жената жрица и лечителка в богато семантичната категория вещица.

С навлизането на християнството като религиозен регулатор, жриците на богинята майка се превръщат в обект на гонения. Средновековието се отличава с преследването на вещици, превръщайки кладите и масовите убийства в ритуал за изчистване на общността от силите на злото. Религията удобно иззема символи на суеверен страх като дълбоко вкорененото вярване, че белязаните с някакъв недъг хора са докоснати от злото или са в съюз с дявола. В своята монография за образите на другостта в българския фолклор Албена Георгиева цитира легенда, според която бог е белязъл всички „лоши“ хора с „нишан“. Тя акцентира върху връзката между физическия и нравствения недъг в народното мислене като тъждествени категории.² За фолклорния човек злото неизменно се проявява като недъг у лошия. В приказките на голяма част от световните литератури, вещицата е представена като гърбава, покрита с брадавици, с голям нос или с друга отличителна физическа черта, която издава нейния „зъл“ характер. Приказката, като профанизиран мит, не само деформира първоосновата на митологичния образ, но и дава отражение на широкоразпространените вярвания и страхове у суеверния човек. От друга страна, визията, която приказките ни дават за вещицата, говори и за идеята, лансирана от Проп та до днес, за ролята на вещицата като медиатор и основен участник в инициацията на героя. Нейната маргиналност и владеенето на особено познание, както и помощта или вредата, които тласкат героя напред, неизменно дават повод на изследователите да мислят вещицата като рудимент от митичното. Обвързаността на персонажа с отвъдното също може да оправдае отблъскващата външност. По презумпция страшното, смъртта са изобразявани като ужасяващи видения, които са резултат от дуполюзното мислене за света в категориите добро–зло. Образува се здраво заплетено кълбо от връзки, алюзии и внушения, в които попада и образът на вещицата – страшилището от вълшебните приказки.

Докато вещерството в славянската демонология е дълбоко

² Георгиева, А. *Образи на другостта в българския фолклор*. София: Гутенберг, 2003, с. 67–68.

вкоренено явление с обяснение в мита и приказката, то западноевропейското вещерство е почти изцяло теологично в своята същност и с неясни корени във фолклора. През Средновековието – епохата на процеси и кладни – злото по логиката на религиозната етика е дело на дявола. Сатаната също белязва тези, които са били в досег с него и този белег според медиативния човек е доказателство за грях. Така например червенкосите жени често са ставали жертви на широко разпространените суеверия и фанатичния страх през този период. Жените с рижи и червени коси са били съдени и горени на кладни като вещици. Разбира се, не са били единствени. Цветът на косите им прави впечатление и можем да го обвържем с едно от битуващите апокрифни предания за съдбата на Луцифер, чието лице обгаря, погрознява и се нажежава до червено при падането му от небето в недрата на земята. Агресивността на червения цвят и обвързаността му с греховното и дяволското се превръщат в белег за разпознаване на грешницата (книгата на Хоторн „Алената буква“, канонична за западноевропейската традиция, илюстрира връзката грях – червен цвят. Като буквата, носена за назидание от грешницата, има и превантивната мярка да пази и предупреждава общността за греха/злото). В корпуса на християнската митология, жената изконно е виждана като податлива на съблазън и грях и най-емблематичен за това виждане е първородният грях. При акта на въставане на първите хора срещу волята на бога се крие желанието им да се изравнят със своя създател и това става възможно единствено и само чрез придобиването на знание (за добро и зло). Ключов момент е узнаването, приобщаването към друг модус на осъзнаване. Ядейки от дървото на живота, Ева става веща, осведомена.

Християнството адаптира множество езически вярвания, ритуали и символи и ги инкорпорира в тялото на своя катехизис. Дървото на познанието от райската градина лесно може да се припознае като вариант на световното дърво – гръбначният стълб на хоризонтално обусловените вярвания на човечеството. Змията е увита около дървото като крепител на мирозданието. Тя е древната пазителка на световното дърво и е част от древни култове към богинята-майка. Змията е хтоничен символ, обожествявана заради символичното ѝ прераждане (смяната на кожата). Обвързаността ѝ с водата я свързва с първичните води на хаоса. Джоузеф Камбъл разглежда змията в същия аспект на библейско-митологичното и за него тя е превъплъщение на първич-

ни култове. Той я характеризира като двойствен символ и счита, че змията е хипостаз на богинята – даваща и отнемаща, приобщаваща и отлъчваща.³ В този аспект документираните от Фрейзър обичаи на традиционните огньовете, ритуално горени в Европа, да се гори змия (или котка или др.) замества символично изгарянето на вещицата (тоест човешкото жертвоприношение). Библейската история за грехопадението преобръща до известна степен наследените архаични ритуали, в които змията богиня дарява и по този начин инициира жената в култовете на богинята майка с отрицателния знак на добиване на нещо забранено. Така змията се превръща в дяволско превъплъщение и слуга на вещицата в нейното забранено от условностите на патриархалното мислене знание.

Лилия Старева изтъква, че магиите са се извършвали от магьосниците посред нощ, под сребърната светлина на луната. Те са се събличали голи и са изпълнявали своите ритуали и заклинания. Водата е чудесно средство за магии, а луната с нейната власт над приливите и отливите е покровителката на всички магии и магьосници.⁴ Луната, както поетично я нарича Камбъл, също така е „господарка и мерило за животворящия ритъм на утробата“.⁵ Водата, змията, луната, вещицата – всички те са елементи, оцелели от праисторически култове към богинята-майка. Те са женскост, обвързани са ритуално и буквално с живота и раждането.

Литературата, подобно на приказката, синтезира този образ, като го видоизменя и експлоатира по различни и разнообразни начини. Но докато в митологията вещицата е хипостаза на богинята майка, която в центъра на матриархалното мислене е творец на света, във фолклора – граничен образ, обладаващ особено знание и олицетворяващ опасността от отвъдното, то в литературата вещицата е много по-разнообразен типаж. Но независимо дали се придържа към архетипа, или под влияние на романтизма представя вещицата като коварна съблазнителка, литературата, в частност западноевропейската, допълва и доразвива нейния стереотип, използвайки калъпа на вековно кристализирали представи за вещицата (жената).

³ Камбъл, Дж. *Маските на бога. Том 3: Западна митология*. София: Рива, 2005, с. 21–42.

⁴ Старева, Л. *Български магии и гадания*. София: Trud Publishers, 2007, с. 459–460.

⁵ Камбъл, Дж. Цит. съч., с. 21.

От „Макбет“ на Шекспир, където прерогатив на трите вещици са пеенето (като особен вид словестност, магичност) и знанието за бъдещето/прорицанието, с явните митологични препратки, до Тери Пратчет и Роалд Дал например, вещицата е образ, вълнуващ поколения писатели и читатели. Според изследователката на средновековна литература Хайди Бюър, представата за вещицата в литературата, а и в културата, която я обуславя, търпи видими промени. В книгата „Правенето на вещицата“ тя застъпва идеята, че докато в текстове от XII–XIII в. можем да открием вещицата като практикуваща „положителна“ магия, то текстовете през XIV столетие и после включват по-често образа на злата вещица, която борави със зловредна магия. Тезата на авторката е, че от XVI век насетне всяка нова възможност (в икономически план) за жената, засилва негативните конотации в представянето ѝ в литературата и в частност в представянето на вещицата. Тоест жената вещица претърпява множество преправяния в корпуса на литературата, за да онагледя тенденции, свързани с битуващи представи за женскост през столетията.

Очевидно анализът на Бюър борави с феминистка теория и използва теории за пола, за да онагледя това, което текстът нарича „трансформираща сила“ – представянето на магията и в частност на вещицата като лице на другостта, не-нормативността. Изследователката проследява тази трансформация на лечителката в демон през един конкретен пример, а именно образът на Моргана. От литературата, през изобразителното изкуство и киното образът търпи редица превъплъщения, които можем да разглеждаме като „продукт“ на епохата, която ги създава. Интересно разбиране, залегнало в книгата, е как силите, които притежава жената, определят полюсите на възприятието ѝ като добра или зла.

Друга англоезична изследователка, Даян Пъркис, също се фокусира върху вещицата, но я анализира през историчността и се насочва към модернистичните представи за образа. В нейния анализ вещицата се възприема и като отправна точка към теории за пол и раса. Изследователката лансира твърдението, че всяка история, разказана, преразказана, измислена и преиначена, пренаправена от жени (и не само) преосмисля вещицата като опит да се установи собствена идентичност и да се разбулят скрити желания и страхове, които по принцип биват репресирани. В тази връзка тя отделя два типа ис-

тории за вещицата. От една страна, вещицата и нейните проекции в патриархалната традиция (често това е злата магьосница), а от друга страна, вещицата, сътворена от историите на жени писателки или на обикновени жени, които придават на образа освобождаващата сила да изразява техните собствени потиснати идентичности.

Тази двойственост на вещицата е до голяма степен експлоатирана при направата на женските образи от Анджела Картър в ранните ѝ романи. Използвам съвсем целенасочено думата „направа“, защото за британската писателка от началото на 70-те години е характерно именно това почти техническо „сглобяване“ и изработване на образи. Прохождайки като писателка, за Картър е важно да демитологизира, да пре-направя, да пре-кроява, въобще тя превръща практиките на пренаправата в свое творческо кредо. От една страна, като начеваща писателка, Картър се опитва да противостои срещу една вековна традиция на литература, доминирана от мъже, за да си извоюва свое собствено място на литературната сцена, от друга – като творец тя има нужда да намери своя собствен глас, за да „огласи“ възгледите и настроенията си, дори своята собствена женскост. Този импулс към експеримент кара Картър изначално да пре-написва и пре-направя сюжети и образи, като един от най-обичните ѝ опити в римейка е преиграването на грехопадението и получаването на знанието от девойката. Картър не пренаправя непременно вещицата в творчеството си, ала прекроява женското в контекста на полученото забранено знание, което най-често при британската писателка е узнаване на плътското. И Мелани от „Вълшебният магазин за играчки“, и Мариан от „Герои и злодеи“ получават силата да манипулират своята женскост, едва-що превърнали се в жени – веднъж узнавайки своята женска сила, те вече могат да моделират света. Мелани изгаря патриархалния репресор на клада, а Мариан се превръща в едноличен водач на варварско племе. При късната Картър тази тенденция за пренаправа ескалира до пренаписване на цели сюжети от класически приказки – опит в това отношение е и преведеният на български сборник „Кървавата стая“. Жената от едноименния разказ не само е белязана заради своето забранено знание, но и носи този ален белег по подобие на Хестър, героинята на Хоторн. Защо тази жена от творчеството на Картър припознаваме като вещица? Главно заради нейното отдаване на знанието, на хаоса, а не на реда, на нуждата да канализира силите

си извън стагнацията на реда, наложен отвън. Чрез образа на вещата жена Картър въстава срещу патриархалния ред и традиции.

Силното влияние на гръцките митове и най-вече на епосите на Омир, в частност „Одисея“, извайва мисленето за жената магьосница, което има своя дълбок резонанс в западноевропейската литература. Кирка, съблазнителката вълшебница, преобразила мъжете на свине, чудесно пасва на по-късното мислене за жената магьосница като грехоносителка, идея, която е в основата на гоненията срещу вещици през средните векове.

Любопитен опит в римейка на образа на вещицата представлява романът на американската писателка Маделин Милър – „Цирцея“. Наративът в книгата следва аз-говоренето на едноименната героиня, проследявайки превръщането ѝ от незначително божество в една от най-прочутите митологични магьосници. До голяма степен книгата може да се определи и като роман за съзряването и себеоткриването, акцентувайки именно върху „новото раждане“ на героинята от старото ѝ Аз. Същият мотив откриваме и у Картър – девойката се превръща в жена, когато придобива знание, т. е. става веща.

Това пре-правене на себе си при Цирцея е обусловено от статута ѝ на необичано дете, което търси одобрението на бащата-Слънце (очевидна еманация на фалическото и патриархално начало). Едва щом героинята открива магическите си способности и ги признава пред всички (най-голямата дарба на Цирцея е превъплъщението, тя превръща едно нещо в друго), тя символично и буквално излиза от сянката на бащата и неговият гняв я изгаря до степен, в която прогорената ѝ кожа се смъква, за да порасне наново. Смяната на кожата е и първата легитимация за това, че се е родила магьосницата. Сякаш не актът на превръщането на обикновен рибар в морско божество или превъплъщението на нимфата Сцила в ужасяващото митологично чудовище правят от Цирцея истинска магьосница, а това, че бащата признава деянието ѝ. Второто признание идва от още един „баща“ – Зевс, който пък отсъжда каква ще е съдбата ѝ на магьосница – заточена на самотен остров, където необезпокоявана Цирцея развива дарбата си и играе своята роля в един от двата големи древногръцки епоса.

Фокусът върху откриването на себе си, върху важността да се осланяш на собствената си преценка и дарби, се оказва водещият мотив в книгата „Цирцея“. Жената, която със собствен глас и воля

решава съдбата си, е изведена на преден план. Изглежда, че за пре-направата на митологични сюжети и пре-сътворяването на образи от културния фонд е важно да се изтъкнат онези качества, черти, ключови моменти, които можем да съотнесем със „сегашното“. Практиките на римейка в „Цирцея“ са ръководени от актуалността на образа в съвременната литература. Въпреки някои художествени качества на романа, не може да не го причислим към популярната култура и литература, където последните години митологичното доби ново звучене в много примери за пре-написване – от Пърси Джаксън до много други, предназначени за аудитория от тийн читатели.

Преправянето на вещицата е съвременният начин да се преосмисли този толкова богат на конотации образ. Не случайно двете цитирани изследователки, Брюър и Пъркис, които проследяват трансформациите на вещицата в литературата, имат сходна отправна точка – личната история за това как те самите са възприемали вещицата от едно или друго произведение за деца и как са осмислили своя изследователски опит през собствените превъплъщения в образа.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Георгиева, Албена. *Образи на другостта в българския фолклор.* София: Гутенберг, 2003.

Камбъл, Джоузеф. *Маските на бога. Том 3: Западна митология.* София: Рива, 2005.

Милър, Маделин. *Цирцея.* София: Егмонт, 2018.

Старева, Лилия. *Български магии и гадания.* София: Trud Publishers, 2007.

Фрейзър, Джеймс. *Златната клонка.* София: Издателство на ОФ, 1984.

Breuer, Heidi. *Crafting the Witch: Gendering Magic in Medieval and Early Modern England.* London: Routledge, 2009.

Carter, Angela. *The Magic Toyshop.* London: Virago. 1987.

Purkiss, Diane. *The Witch in History: Early Modern and Twentieth-Century Representations.* London: Routledge, 2013.

REFERENCES

BREUER, H. *Crafting the Witch: Gendering Magic in Medieval and Early Modern England.* London: Routledge, 2009.

CARTER, A. *The Magic Toyshop.* London: Virago. 1987.

FRAZER, D. *Zlatnata klonka.* Sofia: Izdatelstvo na OF. 1984.

GEORGIEVA, A. *Obrazi na drugostta v balgarskiya folklor*. Sofia: Gutenberg, 2003.

KAMPBELL, D. *Maskite na boga. Tom 3: Zapadna mitologiya*. Sofia: Riva, 2005.

MILLER, M. *Tsirtseya*. Sofia: Egmont, 2018.

PURKISS, D. *The Witch in History: Early Modern and Twentieth-Century Representations*. London: Routledge, 2013.

STAREVA, L. *Balgarski magii i gadaniya*. Sofia: Trud Publishers, 2007.

REMAKING FEMININITY: THE WITCH

Abstract. In literary, film, and computer realities, a woman is projected in different ways. One of these transformations of the feminine is the witch. The knowledgeable woman is subjected to a number of taboos and (re)makings since ancient times. Creators embody diverse variants of the witch in their works to turn the image into a sustainable model. Whether nurtured by the mythological, the gothic, or the popular, the witch embodies femininity that arouses fear because it cannot be completely rationalized. Female writers use the witch as a special type of femininity – sometimes punished for her nature (Madeleine Miller’s *Circe*), sometimes able to overcome taboos and prohibitions (Angela Carter). How these “old” and at the same time “new” essences manage to coexist in modern prose, what implications and interpretive models are set for the image of the woman and the witch: these are some of the questions that this paper aims to raise and unfold in the context of the remake as a cultural practice.

Keywords: femininity, Carter, Miller, the witch, myth, remake

Ralitsa Lyutskanova-Kostova, postdoctoral student

ORCID ID: 0000-0003-1213-3209

Sofia University St. Kliment Ohridski

15, Tzar Osvoboditel Blvd, Sofia 1504

E-mail: lyutskanovaralitsa@gmail.com